

J. E. C. M. VAN OERLE

D'66 en het historisch perspectief

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Al sinds de oprichting van Democraten '66 doet in die partij het gerucht de ronde dat D'66 een herleving is van de vooroorlogse Vrijzinnig Democratische Bond. Henk Zeevalking gelooft er nog steeds heilig in, Pieter Fokkink heeft er nog nooit in geloofd. Dit artikel beoogt een summier vergelijking aan de geïnteresseerde lezer te bieden, die dan op het eind zelf kan bezien of hij of zij uit hetgeen de geschiedenis ons biedt een les wil trekken.

1. De oprichtingsmotieven

In de jaren tachtig van de vorige eeuw was de Liberale Unie, de partij van toen al wijlen Thorbecke, oppermachtig in de Nederlandse politiek. Zij was echter ook aan het verstarren en leed steeds neer aan een sterke interne verdeeldheid, met name op het punt van de uitbreiding van het kiesrecht. In januari 1888 ontstond er in de liberale kiesvereniging 'Burgerpligt' te Amsterdam een splitsing, nadat er met een krappe meerderheid van de ledenvergadering algemeen kiesrecht en zelfbestuur voor Nederlandsch Indië waren afgewezen. Er werd onder leiding van mr. Treub een nieuwe kiesvereniging opgericht: 'Amsterdam'. Deze kiesvereniging werd snel populair, met name doordat men als enige openbare vergaderingen hield. Nadat ook elders in het land vergelijkbare verenigingen waren opgericht en de aanhang

stormachtig groeide, ging men in 1892 over tot de stichting van de Radicale Bond als landelijke politieke partij.

Het program was voor die dagen (de SDAP was nog niet opgericht!) ongekend vooruitstrevend: algemeen kiesrecht, afschaffing van de Eerste Kamer, zelfbestuur voor Nederlands Indië, evenredige vertegenwoordiging, leerplicht etc. Een van de meest prominente leden was Aletta Jacobs.

In 1901 kwam het tot een scheuring in de Liberale Unie. Het partijbestuur koerste aan op het opnemen van het streven naar algemeen kiesrecht als prioriteit in het verkiezingsprogramma en nodigde Treub uit om in het partijbestuur zitting te nemen ter voorbereiding van een fusie tussen de Radicale Bond en de Liberale Unie. Op 26 januari 1901 vroeg het bestuur alle kamerkandidaten om het algemeen kiesrecht te onderschrijven. Een krappe meerderheid van de vergadering verwierp het voorstel en het bestuur stapte op. Men begon direct met besprekingen over het oprichten van een nieuwe partij. Op 17 maart 1901 kwam te Utrecht de Vrijzinnig Democratische Bond tot stand. Het programma kende twee grondbeginselen: 1. algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, actief en passief. 2. door sociale wetgeving wegnemen van de oorzaken van de maatschappelijke ongelijkheid in Nederland. Men was niet uit op een verscherping van de klassenstrijd, maar wilde die juist verzachten door sociale hervormingen.

De vdb was geboren en plaatste zich onmiddellijk tussen sociaal-democraten en conservatief-liberalen. De kiesrechtkwestie en het principiële kiezen voor democratisering van de samenleving hebben het voornaamste oprichtingsmotief gevormd, zowel van de Radicale Bond, als van de Vrijzinnig Democratische Bond. Op sociaal-economisch terrein is nauwelijks sprake van een fundamenteel programma.

1966 was een bijzonder rumoerig jaar, met name voor Amsterdam. Provo bereikte een hoogtepunt, het huwelijk van Beatrix met de Duitse prins Claus von Amsberg in maart werd ontsierd door rellen en in juni leidde een bouwvakkersmanifestatie tot een complete belegering, inclusief veldslag, van het gebouw van 'De Telegraaf'.

Het Amsterdamse vvd-gemeenteraadslid Hans Gruijters weigerde naar de huwelijksreceptie van Beatrix te komen en werd gedwongen uit de vvd te stappen. Een maand later, april 1966, begon hij met een aantal andere Amsterdammers besprekingen over het op poten zetten van een beweging met als voornaamste doel de herdemocratisering van Nederland. Op 15 september 1966 presenteerde men het befaamde Appèl, dat in december 1966 leidde tot de partij Democraten '66 met een uitvoerig programma. De voornaamste paragraaf was die over de staatsrechtelijke vernieuwingen (gekozen minister-president, gekozen burgemeester, beperkt districtenstelsel, opheffing Eerste Kamer). De zwakste paragraaf was die over de sociaal-economische politiek, welke geschreven werd onder de noemer 'meer sociale rechtvaardigheid, grotere economische doelmatigheid'.

Het hoofdmotief voor de oprichting van d'66 was gelegen in de behoefte aan democratisering en de doorbreking van een verstard politiek bestel. Op sociaal-economisch gebied koos men voor sociale hervormingen. Op het punt van de internationale politiek stond men dicht bij de pvdA (ver-

oordeling apartheid, stopzetting bombardementen op Vietnam, erkenning DDR etc.). Alles bij elkaar genomen koos men een positie tussen de pvdA en de vvd in.

De overeenkomsten met de vdb liggen voor het opscheppen. Beide partijen zijn ontstaan uit de behoefte aan democratisering van de samenleving. Beide partijen hielden warme pleidooien voor afschaffing van de Eerste Kamer (en terecht natuurlijk). Beide partijen distantiëren zich op sociaal-economisch terrein van het socialisme, maar tonen solidariteit voor de minderbedeelden door te pleiten voor meer sociale rechtvaardigheid. De verschillen worden enkel bepaald door het tijdsgewricht waarin men leeft: iedere d'66-er zou nu pleiten voor algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, actief en passief als we het niet al hadden!

Het belangrijkste verschil is gelegen in het feit, dat de vdb hartstochtelijk pleitte voor evenredige vertegenwoordiging, terwijl d'66 terug wilde naar een bepaalde vorm van een districtenstelsel. Het pleidooi van de vdb was niet helemaal vrij van enig opportunisme. Men koppelde het evenredige kiesstelsel immers aan de invoering van het algemeen kiesrecht. Men had daarbij het voorbeeld van België voor ogen. Daar werd in 1893 al het algemeen kiesrecht ingevoerd, maar pas in 1899 de evenredige vertegenwoordiging, waarbij bleek dat algemeen kiesrecht zonder evenredig kiesstelsel in het voordeel van de confessionele partijen werkte. Dat dat nadeel ook voor vrouwenkiesrecht gold, kon men toen niet weten.

Een ander interessant verschil is gelegen in het moment van oprichting. De vdb ontstond in de tijd dat de Nederlandse politiek begon aan zijn verzuiling. Voortbordurend op Kuijpers antithese bundelden de protestanten en katholieken hun krachten tegen zowel de liberalen als tegen de juist opkomende sociaaldemocraten. d'66 werd opgericht in een tijd dat de Nederlandse politiek aan

een duidelijke ontzuiling bezig was, zoals tegelijkertijd de Nederlandse samenleving zich bezig hield met zijn seksuele bevrijding. Overigens waren beide partijen het produkt van desintegratie van de oude politiek.

2. De jonge jaren

Het jaar 1901 is niet alleen belangrijk vanwege de oprichting van de vdb. In dat jaar kwam de arp-leider Kuijper met zijn antithese-idee: katholieken en protestanten moesten gaan samenwerken, gezien het atheïsme van liberalen en socialisten. Hij behaalde een enorme verkiezingsoverwinning en formeerde een kabinet met drie katholieke ministers. Een keerpunt in de Nederlandse parlementaire geschiedenis: voor het eerst sinds 1848 namen liberalen geen deel aan de regering. Het is het begin van de confessionele dominantie in de Nederlandse politiek.

De vrijzinnig democraten gingen in op Kuipers antithese en streefden naar samenwerking van alle vrijzinnigen, d.w.z. van de sdap met de vdb, de Liberale Unie en de zogeheten vrije liberalen (een behoudende afscheiding van de lu). Men kwam een heel eind. In 1905 sloten vdb en Liberale Unie een stembusakkoord, nadat ook de oude moederpartij zich voor algemeen kiesrecht had uitgesproken (zij het alleen voor mannen). Fel keerde men zich met de sdap tegen Kuijper, met name vanwege het kiesrecht, het protectionisme, het beleid inzake Zuid-Afrika en het uitblijven van sociale hervormingen. De confessionelen verloren hun absolute meerderheid, maar de opstelling van de sdap enerzijds en de vrije liberalen anderzijds verhinderde dat er een vrijzinnig meerderheidskabinet kwam.

In 1912 probeerde de vdb het opnieuw. De confessionelen gingen een duidelijke bedreiging vormen voor zaken als de vrijhandel en de openbare school en de drie liberale partijen gingen de Vrij-

zinnige Concentratie aan, een stembusakkoord met een summier gezamenlijk program, met o.a. algemeen kiesrecht voor mannen en het evenredig kiesstelsel. Bij de verkiezingen van 1913 won men, maar de winst viel in het niet bij de zetelverdubbeling die de sdap wist te bereiken. Een vrijzinnig kabinet van liberalen en socialisten werd mogelijk.

De fractievoorzitter van de Vrijzinnig Democratische Bond, Bos, werd aangewezen als formateur en bood direct de sdap-leider Troelstra drie ministers aan. De sdap weigerde regeringsverantwoordelijkheid te dragen, al wilde Troelstra een vrijzinnig minderheidskabinet in de kamer wel steunen. Bos nam daar geen genoegen mee en gaf zijn opdracht terug. Er kwam een extra-parlementair liberaal kabinet onder Cort van der Linden.

Het streven van de Vrijzinnig Democratische Bond naar een regering zonder confessionelen en met sociaal-democraten was mislukt, doordat de sdap nog niet rijp bleek voor het dragen van regeringsverantwoordelijkheid.

Direct na de eerste wereldoorlog beging Troelstra zijn 'vergissing', waardoor de sdap zich voor lange tijd onmogelijk maakte, en dat terwijl men in dat zelfde jaar, 1918, eindelijk uitgesproken had dat men onder voorwaarden bereid was aan de regering deel te nemen. De confessionelen waren wel zodanig geschrokken van het beeld van een socialistische staatsgreep dat een wetsontwerp voor vrouwenkiesrecht, ingediend door de vdb-leider Marchant, door de regering werd overgenomen, terwijl er ook tal van sociale hervormingen afkwamen.

De Vrijzinnig Democratische Bond nam na de oorlog, onder leiding van Marchant, een andere politieke strategie aan. Men verwijderde zich van de overige liberalen, met als doel de Liberale Unie te splijten in een progressief deel voor de vdb en een conservatief deel voor de Bond van Vrije Liberalen, wat tevens de eigen identiteit van de vdb

ten goede zou komen. Voor wat betreft het streven naar regeringsmacht richtte men zich nu op het doorbreken van de antithese: een regering van SDAP en Roomsche Katholieke Staatspartij met de VDB als brug daartussen. Men stond in de twintiger jaren dicht bij de SDAP, vooral in het gezamenlijk kritiseren van de defensiepolitiek van de nieuwe ARP-leider Colijn. Vanaf 1924 was de VDB voor nationale ontwapening (de SDAP sinds 1920). De vrijzinnig democraten gingen niet uit van pacifistische idealen, maar hadden een pragmatische benadering. De vernieuwing van het (chemische) oorlogstuig sinds 1914 had een snelheid die voor een klein land niet meer bij te benen viel, zodat het doen van defensie-uitgaven volstrekt zinloos werd. De VDB bepleitte dus eenzijdige ontwapening, stopzetting van de defensie-uitgaven en een versterkte deelname aan de Volkerenbond, die de vrede veel beter kon waarborgen.

De liberalen ter rechterzijde van de VDB fuseerden in 1921 tot de Vrijheidsbond en verloren iedere verkiezing meer, terwijl VDB en SDAP zich handhaafden of wonnen.

In 1925 stonden de verkiezingen volledig in het teken van voor of tegen Colijn, die net via de Vlootwet de defensieuitgaven enorm omhoog had geschroefd. De confessionelen en liberalen verloren flink, vrijzinnig en sociaal-democraten wonnen, maar de coalitie hield haar meerderheid.

Binnen het jaar greep Marchant een amendement-Kersten (SGP) aan, dat voor opheffing van het Nederlands gezantschap bij de paus was, om de regering door voor te stemmen ten val te brengen: de RKSP stapte na het aannemen van het amendement uit de regering Colijn. Marchant kreeg de formatie-opdracht. Hij stelde een uiterst voorzichtig programma op: handhaving van het gezantschap bij de paus en geen ontwapening, maar een bezuiniging op defensie. De SDAP had geen enkele moeite met het programma en was bereid om met VDB en RKSP een regering te vormen.

De katholieke leider Nolens sprak zich echter principieel uit tegen samenwerking met socialisten; het programma van Marchant had overigens zijn instemming. Marchant gaf zijn opdracht terug en er kwam een extra-parlementair confessioneel kabinet. De koudwatervrees van Nolens zorgde voor het feit dat de VDB voor de tweede keer in haar bestaan er niet in slaagde een doorbraak te forceren.

De overeenkomsten met het politieke doen en laten van D'66 in de laatste zestien jaar zijn niet moeilijk te vinden. Nadat in 1970 het politieke gistingproces, waaruit naast D'66 ook de PPR en DS'70 resulteerden, min of meer tot stilstand was gekomen, ging D'66 zich oriënteren op nieuwe mogelijkheden een doorbraak in het bestel te forceren. Men sloot in 1971 een akkoord met PVDA en PPR om te streven naar een nieuwe grote progressieve volkspartij, middels opheffing van de drie partijen zelf. Men zou een gezamenlijk regeringsprogramma opstellen en een schaduwkabinet vormen. Bij de verkiezingen van 1971 leverde dat enige winst op voor PVDA en D'66, maar geen regeringsdeelname.

De onvoorzienne verkiezingen van eind 1972 waren er debet aan dat de vorming van de Progressieve Volks Partij, waar met name D'66 o.l.v. Hans van Mierlo aan werkte, nog niet rond was. Men stelde weer gedrieëlijk een regeringsprogramma op en een schaduwkabinet in en nam aan de verkiezingen deel als 'progressieve drie'. Het beeld was heel helder: stem op ons en kies deze mensen in de regering. Het gezamenlijk programma omvatte een groot deel van de D'66-voorstellen voor vernieuwing van het staatsrecht.

De VDB voor de eerste wereldoorlog streefde naar samenwerking van alle vrijzinnigen (toen ook wel linksen genoemd), met name om staatsrechtelijke hervormingen te kunnen realiseren. Natuurlijk is er verschil: D'66 sloot samenwerking

met confessionelen niet uit, mits die voor de verkiezingen wensten te onderhandelen over het programma. Feitelijk is dat nauwelijks een verschil, omdat men in feite zei: ik kan pas met u samenwerken als mij nu reeds blijkt dat wij programmatisch tot overeenstemming kunnen komen.

In 1977 en later weer in 1981 (toen met meer succes) volgde d'66 een andere strategie. Het ging er de partij niet meer om een linkse meerderheid te bewerkstelligen, die regeren kon zonder confessionelen, maar men streefde naar een regering waarbinnen d'66 een brug zou vormen tussen PVDa en CDA. Het accent lag niet meer op de wenselijkheid van staatsrechtelijke hervormingen, maar op de door d'66 gepropageerde bijstelling van de sociaal-economische en internationale politiek.

De basis voor het streven van de vdb voor de oorlog naar samenwerking met SDAP en RKSP was min of meer dezelfde: in de politieke praktijk van alle dag was merkbaar dat er tussen de drie partijen met name op het gebied van sociale hervormingen overeenstemming te bereiken viel. Zowel d'66 als de vdb poogden een brugfunctie te vervullen om continuering van een rechts bestuur te verhinderen.

In beide partijen valt een ontwikkeling waar te nemen van een partij met een hoofddoel – namelijk democratisering van de samenleving – naar een reguliere politieke partij met een totaal-programma, waarin met name internationale en defensiepolitiek een zwaar accent hebben.

3. De veroudering

Tot en met 1930 bleven de vdb en de SDAP redelijk bij elkaar in de buurt en konden zij worden beschouwd als elkaars natuurlijke bondgenoten. Met het uitbreken van de economische crisis veranderde dat. De SDAP verlinkste: men was tegen iedere loonmaatregel en nam een antimonarchaal

beleid aan. De vdb verrechtste en steunde het financieel-economisch beleid van de regering-Colijn.

Bij de verkiezingen van 1933 bepleitte de vdb-fractievoorzitter Marchant een regering op brede grondslag, maar zonder de SDAP. Colijn formeerde een zogeheten crisiskabinet van confessionelen, liberalen en vrijzinnig democraten. Voor de vdb namen Marchant en Oud zitting op respectievelijk onderwijs en financiën. In 1935 zorgde Marchant voor een schandaal, toen bekend werd dat hij in het geheim katholiek was geworden, wat tevens verklaarde waarom hij als liberaal op onderwijs zo weinig voor het openbaar onderwijs deed. Hij werd gedwongen op te stappen.

De internationale situatie (de opkomst van Mussolini en Hitler) had er intussen voor gezorgd dat zowel SDAP als vdb hun ontwapeningsstreven hadden losgelaten en er in het parlement sprake was van een voorzichtige toenadering tussen de twee vroegere bondgenoten. Joekes, de nieuwe fractievoorzitter wenste die toenadering ook, maar minister Oud, de werkelijk sterke man binnen de vdb, had zich zozeer verbonden aan Colijns bezuinigingspolitiek en een dermate sterke antipathie jegens de sociaal-democraten ontwikkeld, dat toen de RKSP onder leiding van Aalberse uit ongenoegen over de bezuinigingspolitiek uit het kabinet stapte en toenadering zocht tot de SDAP, de vdb niet volgde. De vdb onder leiding van Oud gaf zijn brugfunctie prijs. De vdb werd zelfs de natuurlijke bondgenoot van Colijn. De formatie-Aalberse kreeg geen steun van de vdb en mislukte, waarop er een extra-parlementair kabinet Colijn-Oud volgde.

De politiek van de vdb bleef tot het uitbreken van de tweede wereldoorlog ongewijzigd. De charismatische persoonlijkheid van Oud zorgde ervoor dat de partij zeer stabiel bleef en bij iedere verkiezing ca 5% van de stemmen wist te verwerken. Zij hield echter op een belangrijke factor in

de Nederlandse politiek te zijn en nam enkel deel aan de regeringsmacht bij de gunst van Colijn.

Direct na de oorlog stapte het grootste deel van de vrijzinnig-democraten onder leiding van Joekes over naar de PVD.A. Oud voelde zich daar niet thuis en werd mede-oprichter van de vvd, waarvan hij tot aan het begin van de zestiger jaren fractievoorzitter was. De verrechtsing van de vvd na zijn vertrek (met name door de invloed van Van Riel) én de ontwikkeling van de PVD.A van de ondogmatische progressieve volkspartij (die het had moeten worden) naar een normale sociaal-democratische partij én de deconfessionalisering van Nederland maakten het klimaat rijp voor het ontstaan in 1966 van Democraten'66.

De latere jaren van D'66 schijnen te zijn aangebroken. De economische crisis zorgt ook nu voor een verwijdering tussen enerzijds de sociaal-democraten en anderzijds D'66, de partij die zo veel gelijkennis vertoont met de vrijzinnig democraten van voor de oorlog. De Partij van de Arbeid stapte uit de regering Van Agt, de man die zoveel weg heeft van Colijn. D'66 bleef zitten, ondanks veel gemor, onder leiding van de werkelijk sterke man, de minister van Economische Zaken Terlouw, die zich met handen en voeten gebonden heeft aan de be-

zuinigingspolitiek van Van Agt. D'66 is in een interimkabinet-Van Agt terecht gekomen, een kabinet Van Agt-Terlouw, met gedoogsteun van de vvd. Alle verkiezingspolls geven aan dat D'66 ongeveer 5% van de stemmen zal halen.

Zo gaat Jantje naar de bliksem toe! Of toch niet? Als dit artikel gepubliceerd is, weten we meer: geeft D'66 zijn brugfunctie prijs? Wordt in 1982 de zelfde manoeuvre uitgevoerd weg van alle oorspronkelijke uitgangspunten en posities als dat in 1935 de Vrijzinnig Democratische Bond deed? D'66 verantwoordelijk... maar waarvoor en voor wie?

Concluderend, stel ik dat D'66 beangstigend veel weg heeft van de Vrijzinnig Democratische Bond van voor de oorlog. Wie hoort er nog vrijzinnig democraten praten over afschaffing van de Eerste Kamer? Over de doorbreking van de confessionele (onbetrouwbare) macht? Over de wenselijkheid van een grote ondogmatische progressieve volkspartij? Het is weer tijd om te bepalen waar het allemaal om gaat, tijd om te bepalen waar D'66 staat.

5 september 1982